

Opinia doradcza Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości

w/s Kosowa – treść, kontekst prawnomiędzynarodowy

Patryk Gorgol

Uniwersytet Warszawski

Od czasu zakończenia wojny na Bałkanach terytorium Kosowa było traktowane jako jedno z potencjalnych ognisk zapalnych. W szczególności Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ), Unia Europejska (UE), Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego (NATO), a także Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Regionie (OBWE) były i są aktywnie zaangażowane w działania mające na celu ustabilizowanie tamtego regionu i doprowadzenie do powstania politycznego rozwiązania, kończącego trwający spór. Serbowie uważają Kosowo za integralną część Serbii i nie akceptują utraty zwierzchnictwa terytorialnego nad tym obszarem. Kosowo z kolei od 1999 roku znajdowało się pod kontrolą administracji działającej pod auspicjami ONZ ze Specjalnym Przedstawicielem Sekretarza Generalnego na czele, która została powołana na mocy rezolucji RB ONZ numer 1244. Albańczycy domagali się niepodległości Kosowa. Pomimo wielokrotnych prób m.in. Martiego Ahtisaariego¹ nie udało się znaleźć porozumienia i wypracować rozwiązania satysfakcjonującego obie strony.

W dniu 17 lutego 2008² roku Republika Kosowa ogłosiła niepodległość, czego skutkiem było powstanie dyskusji na temat zgodności deklaracji niepodległości Kosowa z prawem międzynarodowym. Republika Kosowa została uznana przez 22 z 27 państw członkowskich Unii Europejskiej (w tym Polskę), a także 77 ze 192 państw należących do Organizacji Narodów Zjednoczonych³. Serbia odmówiła uznania niepodległości Kosowa i po dzień dzisiejszy uważa ją za swoją prowincję, podkreślając swoje historyczne prawa do tej ziemi.

Na wniosek Serbii 8 października 2008 roku Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło rezolucję, która zwracała się do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości (MTS) o wydanie opinii doradczej⁴. Wykorzystano możliwość, jaką tworzy art. 96 ust. 1 Karty Narodów Zjednoczonych, który stanowi, iż: „Zgromadzenie Ogólne lub Rada Bezpieczeństwa mogą zwrócić się do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości o wydanie opinii doradczej w każdej kwestii prawnej”. Pytanie, które miało być przedmiotem badania Międzynarodowego Trybunału

1 „Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie”, red. Ryszard Zięba, Marko Mihajlić, s. 310-312, Warszawa 2008.

2 Deklaracja niepodległości Kosowa - <http://www.assembly-kosova.org/?cid=2,128,1635> data dostępu 8.08.2011r

3 <http://www.kosovothanksyou.com/> data dostępu 8.08.2011r

4 Rezolucja ZO ONZ w/s wniosku do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości o opinię doradczą <http://www.undemocracy.com/A-RES-63-3.pdf> data dostępu: 8.08.2011r

Sprawiedliwości zostało sformułowane następująco: czy jednostronna deklaracja niepodległości ogłoszona przez Tymczasowe Władze Samorządowe Kosowa jest zgodna z prawem międzynarodowym?

W dniu 22 lipca 2010 roku MTS wydał opinię doradczą w sprawie zgodności z prawem międzynarodowym deklaracji niepodległości ogłoszonej przez Kosowo. Należy zauważyć, że opinia doradcza jest autorytatywną wykładnią prawa międzynarodowego dokonywaną przez Trybunał, jednakże o niewiążącym prawnie charakterze⁵. Państwa w swoim postępowaniu nie mają zatem obowiązku kierować się opiniami doradczymi wydanymi przez Trybunał.

Opinia doradcza zawiera w sobie odpowiedź na dwa zagadnienia. Pierwszym z nich było wyjaśnienie, czy deklaracja niepodległości była zgodna z powszechnymi normami prawa międzynarodowego (*lex generalis*)? Drugim, czy deklaracja była zgodna z rezolucją Rady Bezpieczeństwa nr 1244 z 1999 roku, którą należy traktować w tym przypadku jako *lex specialis*. Przed przytoczeniem argumentacji Trybunału należy pamiętać, iż nie był on w swojej opinii jednomyślny (10 głosów za przyjęciem opinii w tej treści, 4 przeciwko).

Czy naruszono normy *lex generalis*?⁶

Trybunał orzekł, że prawo międzynarodowe nie zawiera w sobie generalnego zakazu do samostanowienia, w tym także deklarowania niepodległości zaznaczając, iż część z państw uczestniczących w postępowaniu również powstała w wyniku deklaracji niepodległości i przy wykorzystaniu prawa do samostanowienia. Prawo międzynarodowe nie zakazuje ogłaszania niepodległości, zatem nie można mówić w omawianej sprawie o jego naruszeniu. Trybunał zaznaczył również – powołując się jednocześnie na swoje poprzednie orzeczenia - m.in. na opinię doradczą w/s konsekwencji prawnych powstania muru na okupowanych terytoriach palestyńskich – iż w II połowie XX wieku mamy do czynienia z rozwojem prawa do samostanowienia i powstania prawa do niepodległości dla ludów pozbawionych własnej ziemi, ujarzmionych, zdominowanych i wykorzystywanych przez obcych.

Następnie Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości zajął się kwestią ewentualnego naruszenia zasady integralności terytorialnej Serbii. W postępowaniu podnoszono, że zakaz jednostronnego ogłaszania niepodległości zawiera się w zasadzie nienaruszalności integralności terytorialnej. Zdaniem Trybunału nienaruszalność integralności terytorialnej obowiązuje i jest istotną częścią prawa międzynarodowego skodyfikowaną w art. 2 ust. 6 KNZ, w rezolucji ZO ONZ numer 2625

5 „Współczesne sądownictwo międzynarodowe” tom II red. Jan Kolasa, Agnieszka Wnukiewicz-Kozłowska s. 155, Wrocław 2010.

6 Opinia doradcza Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w/s deklaracji niepodległości Kosowa - <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf> – s. 30-33 data dostępu: 8.08.2010r

czy Akcie Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Odnosi się jednak jedynie do sfery stosunków pomiędzy państwami, a w tym przypadku nie można mówić o żadnym naruszeniu integralności terytorialnej Serbii przez inne kraje. W związku z brakiem państwa naruszającego integralność terytorialną Serbii, nie można stwierdzić, iż nastąpiło naruszenie integralności terytorialnej tego kraju. Zakaz jednostronnego ogłaszania niepodległości nie zawiera się, zdaniem Trybunału, w zasadzie nienaruszalności integralności terytorialnej.

Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości rozpatrzył również podnoszony w postępowaniu argument, że Rada Bezpieczeństwa niejednokrotnie potępiała poszczególne deklaracje niepodległości. Działo się tak w przypadku Rodezji Południowej (rezolucje RB ONZ nr 216 i 217), Cypru Północnego (rezolucja RB ONZ numer 541) oraz Republiki Serbskiej (rezolucja RB ONZ nr 51) Trybunał potwierdził iż przyjmowano w przeszłości takie rezolucje i występowały wówczas również deklaracje niepodległości. Potępienie nie wynikało jednak z jednostronności tych deklaracji, ale z faktu powiązania ich z użyciem siły i łamaniem innych, powszechnych norm prawa międzynarodowego przez ogłaszających niepodległość. W przypadku Kosowa Rada Bezpieczeństwa nigdy nie przyjęła takiego stanowiska.

W ramach wyjaśnienia pierwszego zagadnienia Trybunał odniósł się do kwestii tzw. *remedial secession*, czyli samostanowienia połączonego z secesją. Sytuacja taka – zdaniem Sądu Najwyższego Kanady – jest uprawniona, jeśli secesji dokonuje naród, państwo pod którego kontrolą było dane terytorium narusza prawa człowieka zamieszkałych, a także gdy secesja jest ostatecznym środkiem ich ochrony⁷. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości uznał, iż to zagadnienie nie jest objęte zakresem pytania zadanego przez Zgromadzenie Ogólne ONZ i jego zadaniem jest wyrażenie opinii w przedmiocie zgodności deklaracji niepodległości z prawem międzynarodowym. Uchylił się tym samym od odpowiedzi na pytanie o zgodność takiej formy secesji z prawem międzynarodowym. To o tyle istotne, iż w przypadku Kosowa nie możemy mówić o istnieniu narodu nieposiadającego państwa, ponieważ mieszkańcy Kosowa deklarują się w ponad 90%, jako Albańczycy⁸. Jednocześnie, z powodów politycznych połączenie Kosowa z Albanią jest obecnie niemożliwe.

Podsumowując, Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości stwierdził, iż jednostronna deklaracja niepodległości nie narusza prawa międzynarodowego.

7 Piotr Daranowski „Precedens Kosowa a przyszłość Bośni i Hercegowiny”

http://www.grocjusz.edu.pl/Materials/pd_kosowo.pdf data dostępu 10.09.2011

8 CIA Factbook - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html> data dostępu: 8.10.2011

Czy naruszono normy *lex specialis* (rezolucja RB ONZ nr 1244)?⁹

Kontrowersje budzić może wyjaśnianie kwestii zgodności jednostronnej deklaracji niepodległości z rezolucją 1244 z 1999 roku. Należy przypomnieć, iż pytanie ZO ONZ brzmiało: czy jednostronna deklaracja niepodległości ogłoszona przez Tymczasowe Władze Samorządowe Kosowa jest zgodna z prawem międzynarodowym? Pierwszą rzeczą, od której swoją odpowiedź rozpoczął Trybunał, było wyjaśnienie, czy deklaracja została ogłoszona przez Tymczasowe Władze Samorządowe Kosowa, działające na podstawie rezolucji RB ONZ nr 1244, a precyzując, Parlament Kosowa powstały na mocy podstawy konstytucyjnej nadanej w 2001 roku przez Specjalnego Przedstawiciela Sekretarza Generalnego stojącego na czele UNMIK (*United Nations Mission in Kosovo*).¹⁰

Deklaracja niepodległości została ogłoszona w siedzibie parlamentu Kosowa, przegłosowana przez większość jego członków (i prezydenta) oraz opublikowana na jego oficjalnej stronie internetowej. Pytanie Zgromadzenia Ogólnego zawiera w sobie tezę, iż w/w deklaracja była ogłoszona przez Tymczasowe Władze Samorządowe Kosowa. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości stwierdził, że nie były one autorem tejże deklaracji tłumacząc, iż sami autorzy chcieli działać poza uregulowaniami podstawy konstytucyjnej, dlatego nie można mówić o niezgodności deklaracji niepodległości z tym dokumentem, powstałym na podstawie rezolucji RB ONZ nr 1244.

Sędziowie argumentowali to w różny sposób, wskazując. iż:

- autorzy deklaracji nie mieli intencji by działać w ramach podstawy konstytucyjnej, gdyż w tym akcie wspominają o niepodległości i suwerenności, których nie przewidywała podstawa konstytucyjna, a także zgłaszają gotowość do wypełnienia zadań, za które odpowiedzialny był wcześniej Specjalny Przedstawiciel Sekretarza Generalnego ONZ (np. zawieranie umów międzynarodowych);
- deklaracja nie jest aktem wydanym przez Parlament, gdyż w głosowaniu brał udział prezydent, który nie był członkiem tego organu ustawodawczego;
- w albańskiej wersji językowej na dokumencie nie ma informacji, aby jego autorem był Parlament;
- w deklaracji użyto pierwszej osoby liczby mnogiej, zamiast trzeciej osoby pojedynczej, co było zwyczajem;
- brakowało reakcji Specjalnego Przedstawiciela Sekretarza Generalnego oraz nieumieszczenia przez niego deklaracji niepodległości w oficjalnym biuletynie publikującym

9 Opinia doradcza Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w/s deklaracji niepodległości Kosowa. <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf> s. 33-44, data dostępu 8.08.2011

10 Oficjalna strona UNMIK - <http://www.unmikonline.org/pages/default.aspx> data dostępu: 9.08.2011

dokumenty „Official Magazine”, co wskazywało – zdaniem Trybunału - na to, iż Specjalny Przedstawiciel nie uważał, aby było to działanie w ramach podstawy konstytucyjnej. W przeszłości zdarzało się, iż anulował on decyzje Parlamentu uznając, że znajdują się one poza granicami jego kompetencji – nie postąpił tak tym razem.

Specjalny Przedstawiciel Sekretarza Generalnego w raporcie UNMIK skierowanym do Rady Bezpieczeństwa ONZ w dniu 28 marca 2008 napisał: iż „Parlament Kosowa odbył sesję, w czasie której przyjęto deklarację niepodległości ustanawiającą Kosowo jako niepodległe i suwerenne państwo”. Sędziowie uznali, iż nie była to jednak analiza prawna, a okresowo składany raport informujący o sytuacji w Kosowie.

Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości konkluduje, że autorzy deklaracji niepodległości nie działali jako członkowie Tymczasowych Władz Samorządowych Kosowa, a w tym przypadku jako reprezentanci mieszkańców Kosowa, działający poza podstawą konstytucyjną.

Pogląd ten jest kontrowersyjny, gdyż sama deklaracja zaczyna się od słów *“My, demokratycznie wybrani (...)”*¹¹, a jedynym demokratycznie wybranym organem ustawodawczym był Parlament, który – na mocy podstawy konstytucyjnej – decydował o stanowisku prezydenta¹². Zaskakujący wydaje się również wniosek, że wszelkie naruszenia proceduralne (np. udział prezydenta w głosowaniu) czy przekroczenia kompetencji potraktowano w tym przypadku jako dowód świadczący na okoliczność, że autorzy nie działali w ramach podstawy konstytucyjnej, m.in. na podstawie stanowiska Specjalnego Przedstawiciela Sekretarza Generalnego i dlatego kwestii zgodności deklaracji niepodległości z podstawą konstytucyjną nie należy rozstrzygać. Autorzy deklaracji – zdaniem Trybunału – działali obok prawa, a nie wbrew niemu.

Następnie Trybunał przeszedł do kwestii zgodności deklaracji niepodległości z treścią rezolucji RB ONZ nr 1244.

Trybunał orzekł, iż rezolucja ustanawiała tymczasowy reżim prawny stosowany na tamtym terytorium i zawieszala na nim władzę serbską. Jednocześnie nie przesądzała kształtu ostatecznego rozwiązania ani jego warunków. W opinii doradczej argumentuje się, że jeśli Rada Bezpieczeństwa ONZ chciałaby nałożyć warunki porozumienia na obie strony, zrobiłaby tak jak w przypadku konfliktu cypryjskiego, gdzie zostało sprecyzowane na bazie jakich postanowień spór powinien zostać uregulowany.. Trybunał zauważył, że rezolucja nr 1244 nie zakazuje również w żadnym miejscu wydania deklaracji niepodległości. W opinii doradczej zaznaczono, iż gdyby Rada Bezpieczeństwa chciała zabronić ogłaszania niepodległości, zrobiłaby to wyraźnie, tak jak uczyniono to w rezolucji nr 787 dotyczącej Republiki Serbskiej.

W rezolucji RB ONZ nr 1244 obowiązki i uprawnienia nadaje się Sekretarzowi Generalnemu i jego

11 Deklaracja niepodległości Kosowa - <http://www.assembly-kosova.org/?cid=2,128,1635> data dostępu 8.08.2011r

12 Podstawa konstytucyjna dla Tymczasowych Władz Samorządowych Kosowa – rozdział 9.2 i dalsze - http://www.assembly-kosova.org/common/docs/FrameworkPocket_ENG_Dec2002.pdf data dostępu: 8.08.2011

reprezentantowi, państwom członkowskim ONZ, a jedynym fragmentem, gdzie pojawiają się mieszkańcy Kosowa jest nakaz rozbrojenia się przez Armię Wyzwolenia Kosowa i inne grupy albańskie. Poza tym rezolucja nie nakłada żadnych innych obowiązków lub zakazów działania, w związku z czym nie można stwierdzić, aby rezolucja zakazywała deklarowania niepodległości.

Sędziowie wyjaśnili również pojawiające się w tekście rezolucji „*political settlement*” (porozumienie polityczne). Znajduje się we fragmencie poświęconym kompetencjom Specjalnego Przedstawiciela Sekretarza Generalnego i nie jest adresowana do nikogo innego. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości stwierdza też, że fragment ten nie może być uznany – pomimo różnych interpretacji - za zakaz ogłaszania niepodległości.

Konkluzja Trybunału brzmi zatem: deklaracja niepodległości nie narusza w żaden sposób rezolucji RB ONZ nr 1244.

Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości wyraził opinię, że **deklaracja niepodległości z 17 lutego 2008 roku nie narusza powszechnych norm prawa międzynarodowego, rezolucji RB ONZ nr 1244, jak również podstawy konstytucyjnej.**

Opinia doradcza a prawo międzynarodowe

Opinie doradcze, choć nie mają wiążącego prawnie charakteru, częstokroć wywierają skutecznie wpływ na prawo międzynarodowe. Wynika to z autorytetu, jakim obdarzony jest Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości. Każdorazowo o swoistym przeistoczeniu opinii doradczej w postać wiążącego rozstrzygnięcia sądowego decydują zainteresowane podmioty prawa międzynarodowego¹³. Klasycznym przykładem wpływu opinii doradczej na rozwój prawa międzynarodowego jest tzw. sprawa Bernadotte¹⁴. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości podkreślił posiadanie przez Organizację Narodów Zjednoczonych osobowości prawnomiędzynarodowej¹⁵, a obecnie podmiotowość międzynarodowa organizacji międzynarodowych jest powszechną normą prawa międzynarodowego.. W omawianej sprawie opinia doradcza nie przeistoczy się w wiążące rozstrzygnięcie sądowe, nawet pomimo faktu, iż Zgromadzenie Ogólne skierowało pytanie do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości poprzez uchwalenie rezolucji głosowanej na wniosek Serbii.

Niewątpliwie Republika Kosowa, jak również Republika Serbska różnią się w ocenie opinii doradczej ze względu na prowadzoną politykę, w związku z czym nie doprowadzi ona do zakończenia sporu między tymi państwami i pozostanie tylko argumentem politycznym oraz przedmiotem dyskusji badaczy prawa międzynarodowego. Przyjmując argumentację Trybunału,

13 Red. Jan Kolasa, Agata Wnukiewicz-Kozłowska, op.cit. s. 157

14 Ibidem

15 W. Góralczyk, S. Sawicki „Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie” s. 140-141, Warszawa 2009r

należałoby uznać znaczące rozszerzenie kręgu podmiotów, które mogłyby zadeklarować niepodległość i nie odbyłoby się to w sprzeczności z prawem międzynarodowym. Opinia doradcza Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości może być również powołana jako argument prawnomiędzynarodowy do samostanowienia i uzasadnienie ogłoszonej już niepodległości przez władze Abchazji i Osetii Południowej. Trybunał uniknął określenia kryteriów legalnego samostanowienia połączonego z secesją, ograniczając swoje badanie do poszukiwania w normach *lex generalis* i *lex specialis* zakazu ogłaszania niepodległości. Jednocześnie wyjaśnił – wzbudzające zainteresowanie w postępowaniu – kwestie nienaruszalności integralności terytorialnej. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości sprecyzował, iż tylko państwo jest w stanie naruszyć integralność terytorialnego innego państwa, a więc jest to norma obowiązująca między państwami. Mieszkańcy Kosowa – zdaniem Trybunału – nie posiadając własnego państwa, nie mogli więc naruszyć wyżej wymienionej normy prawnomiędzynarodowej.

Z kwestią ogłoszenia niepodległości nierozdzielnie wiąże się zagadnienie uznania międzynarodowego. Według definicji J. Symonidesa jest to akt prawny, w którym podmiot prawa międzynarodowego stwierdza istnienie pewnych faktów oraz przyznaje im określone skutki prawne¹⁶. W nauce prawa międzynarodowego publicznego istnieje spór dotyczący istnienia obowiązku prawnego uznania. C. Berezowski uważa, że państwo podejmuje decyzje na temat uznania na podstawie swoich rozważań politycznych, przeciwnego zdania jest Krzysztof Skubiszewski, który stwierdza, że zasada samostanowienia narodów krępuje swobodę uznania¹⁷. Opowiedzieć należy się za poglądem stwierdzającym fakultatywność uznania międzynarodowego i brakiem istnienia obowiązku takiego działania, nawet w przypadku posiadania przez nieuznawanego wszystkich atrybutów państwowości. Potwierdza to również praktyka w przypadku Republiki Kosowa, gdzie o uznaniu lub jego braku decydowała polityka danego państwa. Rosja, wspierająca Serbów, odmówiła uznania¹⁸, z kolei Stany Zjednoczone uznały Republikę Kosowa już 18.02.2008 roku. Podzielona została też Unia Europejska, gdzie Francja, Niemcy czy Szwecja zdecydowały się na uznanie, a Hiszpania¹⁹ – ze względu na aktywne w tym kraju mniejszości narodowe Basków i Katalończyków – nie uczyniła tego.

Opinia doradcza Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości nie miała też żadnego wpływu na decyzje wyżej wymienionych państw. Uznawanie lub nieuznawanie Kosowa było decyzją polityczną, niezależną od postępowania toczącego się przed Trybunałem. Jednocześnie trzeba pamiętać, iż sędziowie wypowiedali się w kwestii zgodności z prawem deklaracji niepodległości, a nie o obowiązku uznania. Kwestie te powinny być jednak ze sobą związane, zwłaszcza, iż część

16 R. Bierzanek, J. Symonides „Prawo międzynarodowe publiczne”, s. 140, Warszawa, 2004.

17 W. Góralczyk, S. Sawicki op. cit. s. 151

18 <http://www.guardian.co.uk/world/2008/feb/15/russia.kosovo> 10.08.2011

19 <http://www.euroresidentes.com/Blogs/2008/02/spain-will-not-officially-recognise.html>

państw argumentowała nieuznanie Republiki Kosowa niezgodnością deklaracji niepodległości z prawem międzynarodowym²⁰ O tym, jak mały był faktyczny wpływ opinii doradczej na kwestie uznania międzynarodowego Kosowa niech świadczy fakt, iż po 22.07.2010 roku Kosowo uznało 8 państw o niewielkim znaczeniu dla polityki międzynarodowej: Honduras (2 września 2010)²¹, Kirbati (21 październik 2010r)²², Tuwalu (18 listopad 2010r)²³, Katar (7 styczeń 2011r)²⁴, Gwinea-Bissau (10 styczeń 2011r)²⁵, Oman (4 luty 2011r)²⁶, Andora (6 czerwiec 2011)²⁷, Republika Środkowoafrykańska (22 lipca 2011r)²⁸. Ponadto nie sposób wykluczyć, że te państwa uznałyby Kosowo nawet, gdyby nie opisywana w tym artykule opinia doradczą Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości.

Patryk Gorgol – prezes Interdyscyplinarnego Koła Naukowego Dyplomacji i Prawa, Przewodniczący Prezydium Rady Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, student prawa i stosunków międzynarodowych na Uniwersytecie Warszawskim, autor bloga publicystycznego „Kącik Dyplomatyczny”.

20 Ibidem data dostępu 9.08.2011

21 <http://www.mfa-ks.net/?page=1,4,574> data dostępu 9.08.2011

22 <http://www.mfa-ks.net/?page=1,4,599> data dostępu 9.08.2011

23 <http://www.mfa-ks.net/?page=1,4,607> data dostępu 9.08.2011

24 <http://www.mfa-ks.net/?page=1,4,620> data dostępu 9.08.2011

25 <http://www.mfa-ks.net/?page=2,4,623> data dostępu 9.08.2011

26 <http://www.mfa-ks.net/?page=2,4,629> data dostępu 9.08.2011

27 np. Hiszpania - <http://www.rtvva.ad/noticia.aspx?id=30829> data dostępu 9.08.2011

28 <http://www.mfa-ks.net/?page=1,4,868> data dostępu 9.08.2011